

BIRÓ ANNAMÁRIA

ERDÉLYI JELENLÉT A NYUGAT-MAGYARORSZÁGI
SAJTÓTERMÉKEKBEN –
JOHANN SEIVERT ÉS BENKŐ JÓZSEF TUDÓSÍTÓI TEVÉKENYSÉGE*

REZÜMÉ

„Magyarország nem ismeri Erdélyt” – írta kissé talán túlozva Kazinczy Ferenc az *Erdélyi Levelekben* 1816-os utazása után. A 18. század végének kommunikációs eszközei egészen biztosan csak részleges megismerést tettek lehetővé, ami igen gyakran sztereotípiák kialakulásához vezetett. A Horea-féle felkelés sajtóbeli ábrázolása nyomán erősödhetett meg Erdély elmaradottságának képe. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a 18. század végének nyugat-magyarországi lapjai milyen képet közvetítenek Erdélyről. Elsősorban a *Magyar Hírmondót* vizsgálom, melynek Szacsvay Sándor személyében egy ideig erdélyi szerkesztője is volt, és rendszeresen érkeztek tudósítások különböző levelezőktől. Karl Gottlieb Windisch lapjai, a *Pressburger Zeitung* és az *Ungri-sches Magazin* többnyire a szász Johann Seivert írásait közölte, dolgozatomban azt az Erdély-képet is vázolom, mely az ő szövegei nyomán rajzolódik ki. Igyekszem a tudósítói hálózat működési kérdéseire is reflektálni, amelyet elsősorban korabeli levelezésekből rekonstruálhatunk. Mind Benkő József, mind pedig Johann Seivert elsősorban tudós volt, a tudós újságíró prototípusát testesítik meg, akik az új mediális közegben egy ismeretátadásra alkalmas eszközt láttak, amely sajátos szabályrendszer alapján ugyan, de alkalmas te-rep lehet a felvilágosításra, tudásátadásra.

KULCSSZAVAK: sajtótörténet, tudós újságírás, Erdély, felvilágosodás, patriotizmus

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Előadás formájában elhangzott a *Sajtó és irodalom a többnyelvű Magyarországon (1770–1820)* című, 2018. április 25. és 27. között Győrben és Pannonhalmán rendezett konferencián.

ABSTRACT

Siebenbürgische Präsenz in der Presse Westungarns. Die Korrespondenten Johann Seivert und József Benkő

„Ungarn kennt Siebenbürgen nicht“ – schrieb Franz Kazinczy vielleicht etwas übertreibend nach seiner Reise durch Siebenbürgen im Jahre 1816. Tatsache ist, dass die Kommunikationsmittel gegen Ende des 18. Jahrhunderts das Kennenlernen eines Landesteiles nur eingeschränkt ermöglichten und das führte meistens zur Entstehung verschiedener Stereotypen. Das Bild der Rückständigkeit Siebenbürgens verstärkte sich immer mehr durch die Darstellung des Horea-Aufstandes in der Presse. Ich möchte in meinem Referat die Untersuchung der Darstellung Siebenbürgens gegen Ende des 18. Jahrhunderts in den Zeitungen und Zeitschriften Westungarns vorstellen. Ich analysiere vor allem die Zeitung *Magyar Hírmondó*, die in der Person von Sándor Szacsvey für kurze Zeit auch einen siebenbürgischen Redakteur hatte und auf deren Seiten die Berichte der siebenbürgischen Korrespondenten ständig veröffentlicht wurden. Die Zeitschriften von Karl Gottlieb Windisch (*Pressburger Zeitung* und *Ungrisches Magazin*) publizierten größtenteils die Abhandlungen des sächsischen Geistlichen Johann Seivert. Ich möchte in meinem Beitrag auch dieses sich aus seinen Beschreibungen entfaltende Siebenbürgen-Bild skizzieren und die aus den damaligen Korrespondenzen rekonstruierbaren Berichternetze und deren Bedeutung würdigen. Benkő József und Johann Seivert waren beide gelehrte Geistliche und stellten ihre Korrespondententätigkeit im Sinne und im Stil der „Gelehrten Zeitschriften“ vor, die vor der Aufklärung erschienen waren, d.h. sie waren bestrebt, das Land Siebenbürgen anhand seiner geschichtlichen Entwicklung vorzustellen und zu deuten. Sie reflektieren häufig auf ihre Vermittlerrolle, es kann daher auch ihr Selbstbild einigermaßen genau rekonstruiert werden.

SCHLÜSSELWÖRTER: Gelehrten Zeitschriften, Presse, Siebenbürgen, Patriotismus, Aufklärer

A jelen dolgozatot megelőző kutatás eredetileg arra irányult, hogy néhány reprezentatív nyugat-magyarországi sajtóterméket megvizsgálva választ adhassunk arra a kérdésre, hogy ezekben a lapokban milyen Erdély-kép konstituálódik, létrejön-e egy koherensnek tűnő régió, lehet-e egyáltalán arról beszélni, hogy a különálló erdélyi országrész saját lokális specifikumait kiemelve jelenik meg a lapokban. Ennek következtében a vizsgálatba a pozsonyi *Magyar Hírmondót*, a bécsi *Magyar Hírmondót*, valamint Karl Gottlieb Windisch *Ungrisches Magazin*ját vontam be, és további lapok ilyen jellegű szemlézése is tervbe volt véve, amíg világossá

nem vált, hogy a korábban megfogalmazott cél biztosan nem teljesíthető a 18. század végi lapok jelenlegi feldolgozottságánál. Nem rendelkezünk repertóriumokkal, a teljes anyag is kevés helyen áll rendelkezésre és nehéz eldönteni, hogy mi választja el a régióspecifikus híreket a tudományos, vagy akár a későbbiekben bulvárhírek terminussal illetett szöveg kategóriájától. További problémát jelentett, hogy a tudósítói hálózatról mai napig nincs világos képünk, nagyon kevés esetben lehet tudni, hogy kik azok a levelezők, akik az egyes lokális jellegű híreket küldik, márpedig – ahogy a későbbiekben ezt látni fogjuk – nagyon jelentős befolyása van a hír, tudósítás közlőjének – nevezzük kulturális mediátornak¹ – arra, hogy egy országrész milyenné válik egy másik országrészben megjelenő lap hasábjain és a teljes birodalom mentális térképén. Ráadásul a lokális hírek, tudósítások nem minden esetben helyspecifikusak: az érdekes történeteket, anekdotákat tartalmazó híradások más elképzelés alapján jönnek létre, mint például a kulturális eseményekről, könyvekről szóló tudósítások és inkább a szenzációvadászat logikája alapján működnek, mint valamiféle reprezentációs igény mentén.

Vegyük például alapul az alábbi, a pozsonyi *Magyar Hírmondó* 1781. június 6-iki, 44. számában megjelent erdélyi híradást:

Minapában kihirdették egész Erdélyben kemény parancsolatul, hogy az aszszonyi nemből való személyek, kik korbács által való testbéli büntetést érdemlenek, ne veretessenek két-, hanem csak egyágú korbáccsal.

Egészen biztosan más-más hírértékkel rendelkezik egy korabeli és egy mai olvasó számára. Azért nehezen megítélhető, hogy levonhatunk-e bármilyen következtetést Erdély reprezentációjára vonatkozóan a fenti hírből, mert a korszakban nem volt egységes joggyakorlat a birodalom területén, a büntetőjogi kodifikáció még a 19. század közepére sem zárult le.² Ezért az egyes vármegyék saját joggyakorlat alapján büntettek, ezen még II. József 1787-es törvényköve sem tudott változtatni, mely a korbácsolást továbbra is megengedte (bár a botozáshoz hasonlóan korlátozta

¹ Lásd ehhez Jackie HARRISON, *Gatekeeping and News Selection as Symbolic Mediation = The Routledge Companion to News and Journalism*, szerk. Stuart ALLAN, New York–London, Routledge, 2010, 192–201.

² Lásd BATÓ Szilvia, *Büntetőjogi szankciórendszer a reformkorban*, Acta Juridica et Politica 62, Szeged, 2002, 3–4.

használatát).³ Nagyon kevés olyan forrásunk van, amely kitérne a korbács leírására, az tehát, hogy Erdélyben szabályozták a használatát, csupán annyi hírértékkel bír, hogy ebben a régióban is elkezdődik a bűn és büntetés arányosságának figyelembe vétele a büntetés kiszabásakor, illetve a nők büntetéseinek enyhítése.⁴ Ezt azért fontos megállapítani, mert – különösen a Horea-féle felkelés hírlapbeli megjelenéseinek hatására – Erdély elmaradottságának képe elterjedtté válik a 18. század végi sajtóban (különösen a románok ábrázolása révén), és hajlamosak vagyunk akkor is ezt a fajta Erdély-reprezentációt érzékelni, amikor erről nincs szó (mint például a fentebb vázolt esetben).

Célravezetőbb lehet olyan átlátható anyagot vizsgálni, amelynek eredményei általánosíthatók, vagy legalábbis egy jól körülhatárolható újságírói tevékenységre korlátozódik, amiből egy korabeli tipikus kulturális gyakorlat írható le. Ezért végül a választásom két erdélyi tudósító ilyen jellegű tevékenységének vizsgálatára esett, Johann Seivert szász evangélikus lelkész és Benkő József székely protestáns prédikátor kultúrmediatori szerepét, valamint az e szerepről vallott felfogásukat vizsgálom. A két személy tevékenységét egyrészt a viszonylag jó forrásadottságok miatt lehetséges alaposabban kutatni: Johann Seivert Karl Gottlieb Windischhez írott levelei megjelentek az Andrea Seidler által sajtó alá rendezett Windisch-levelezésben,⁵ a Benkő-levelezés⁶ is rendelkezésünkre áll, emellett azok a lapok, amelyekben tudósítóként közreműködtek, viszonylag könnyen hozzáférhetők. Jelen esetben a pozsonyi *Magyar Hírmondóra*⁷ és a Karl Gottlieb Windisch által szerkesztett *Ungrisches Magazinra*⁸ koncentrálok.

³ A korbácsolás a nők büntetése volt, a férfiakat botozták, a serdülőket pedig vesszőzték. *Közönséges törvény a' vétkekről és azoknak büntetésekről*, Buda, 1788, 19, 32.§.

⁴ Kicsit későbbi, de a nőkre vonatkozó szokásjogról is információkat nyújt Cserei Farkas munkája. CSEREI Farkas, *A' magyar és székely asszonyok törvénye*, Kolozsvár, Hochmeister, 1800.

⁵ *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, s. a. r. Andrea SEIDLER, Budapest, Universitas, 2008 (Magyarországi tudósok levelezése 5.)

⁶ *Benkő József levelezése*, szerk. SZABÓ György és TARNAI Andor, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi tudósok levelezése 1.)

⁷ A Magyar Hírmondó válogatott anyagát Kókay György rendezte sajtó alá. *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság*, s. a. r. KÓKAY György, Budapest, Gondolat, 1981.

⁸ Az Ungrisches Magazin digitális kiadása elérhető az alábbi linken:

A két tudós-lelkész tudósítói/hírlapírói tevékenysége korábról származik: mindkettő már a *Pressburger Zeitung*nak is munkatársai voltak, Benkő pedig később Szacsvey Sándor *Magyar Kurír*jába is bedolgozik, bár jóval alacsonyabb intenzitással, amit egyelőre a más jellegű nyilvánossági fórumok felfedezésével magyarázok. Az ő esetükben minden bizonnyal tudatos szerepvállalásról van szó, a tudós újságíró prototípusát testesítik meg, akik az új mediális közegben egy ismeretátadásra alkalmas eszközt láttak, amely sajátos szabályrendszer alapján ugyan, de alkalmas terep lehet a felvilágosításra, tudásátadásra.⁹

Kókay György szövegkiadása előszavában arra a megállapításra jut, hogy a *Magyar Hírmondó*ban Benkő Józseftől származott a legtöbb erdélyi cikk, de a szerkesztő, Rát Mátyás kapott tudósítást Kolozsvárról Pataki Sámuelről, Nagyszebenből Hochmeister Mártonról is.¹⁰ Ha ezt a Benkő-levelezésből kinyerhető adatokkal próbáljuk alátámasztani (a szövegek ugyanis a tudósító nevének megjelölése nélkül láttak napvilágot), akkor azt tapasztaljuk, hogy 1780 augusztusa és 1786 januárja között Benkő 66 tudósítást küld a *Magyar Hírmondó*nak (majd később még 4 darabot a Szacsvey-féle *Magyar Kurír*nak). Keszeg Anna azt bizonyítja Gyöngyössi Jánosról írott monográfiájában, hogy a *Hírmondó* és *Kurír* hasábjain az erdélyi régiók közül kiugróan felülreprezentált Torda, amit ő Szacsvey és Gyöngyössi kapcsolatával magyaráz, a tordai hírek mögött Gyöngyössi János szerzőségét feltételezi, bár bizonyíték ebben az esetben nincs.¹¹ Ez azért fontos, mert – bár a városiasodás folyamata Erdélyben talán még hátramaradottabb, és a szász városok révén bonyolultabb, mint Nyugat-Magyarországon – mégis azt kell látnunk, hogy Erdély nem feltétlenül a

<https://www.univie.ac.at/hungdigi/foswiki/bin/view.cgi/DigiHung/UngrischesMagazin> (Letöltés: 2018. 09. 05.)

Lásd még: Andrea SEIDLER, *Aufbruchstimmung: Die Gründung des preßburgischen Ungrischen Magazins (1781–1787) = Ex oriente amicitia. Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*, szerk. Claire MADL, MONOK István, Budapest, MTA Könyvtár és Információs központ, 2017 (L'Europe en réseaux 7), 327–374.

⁹ A 18. század végén kialakuló újságírói szerepről mint értelmiségi magatartásról egy korábbi tanulmányomban írtam: BIRÓ Annamária, *Az értelmiségi szerep kritériumai a 18. század végi lapszerkesztési gyakorlatban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3.*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Budapest–Nagyvárad, reciti–Partium Kiadó, 2018, 133–150.

¹⁰ *Magyar Hírmondó...* s. a. r. KÓKAY György, i. m., 25.

¹¹ KESZEG Anna, *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*, Budapest, Ráció, 2011 (ligatura), 42–43.

városai révén volt jelen a lapokban, sem Szeben, sem Kolozsvár mint centrum nem tudott megjelenni. Nagyszeben, Nagyenyed, a székely vidékek nem tudták a folyamatos jelenléteket biztosítani, sőt a Kolozsvárról szóló tudósítások is a Tordáról címzett levelekbe foglaltattak. A bécsi *Magyar Hirmondónak* kiadása első évében (1792) még egyáltalán nem volt kolozsvári tudósítója, az onnan érkező hírek a tordai tudósításokban olvashatók, melyek gyakran kezdődnek így: „így halljuk Kolozsvárról...”

A tudósítók személyén át szűrt hírek viszont nem feltétlenül alkalmasak a regionális identitás megképzésére, mivel az általuk reprezentatív-nak tartott szövegek és a szövegek közlésének intenciója nem egy regionális, hanem csupán egy lokális identitás létrehozására alkalmas annak ellenére, hogy ezek a tudósítások gyakran *Erdélyi hírek*, *Erdélyországból* címmel jelennek meg, vagy *Siebenbürgische Briefe* cím alatt az *Ungrisches Magazinban*.

Bár az egyik legérdekesebb figurának tartom, Szacs vay Sándort most azért hagytam ki a vizsgálódás köréből, mert ő teljesen más logika mentén építi újságírói karrierjét, mint Benkő és Seivert, akik mindketten elsősorban tudósok és Erdélyt annak történelme segítségével tartják bemutathatónak, tehát egy korábbi tudományos gondolkodásmódot igyekeznek átalakítani az új mediális közeg elvárásaihoz igazodva. Ezzel szemben Szacs vay félig-meddig vállaltan politikai jellegűvé alakítja az újságírást, és tevékenységét a jozefinista gondolkodásmód irányítja. Mindezek ellenére sem állítom, hogy Benkőnek és Seivertnek nem voltak politikai céljai tudósításaik közlésével, de az inkább a tudós hazafiság szimbolikus patriotizmusa felől magyarázható, míg Szacs vay tevékenysége az aktív politikai szerepvállalás eszközeinek figyelembevételével interpretálható. Két eltérő újságírói modellről van szó, amely a későbbiekben szét is fejlődik, a tudós magatartás inkább a folyóiratokban jelenik meg, politikai újságírásról pedig a reformkorig nem beszélhetünk. Szacs vay tevékenysége inkább ez utóbbi előzményeként konstituálódik.

A két tudós életpályája is hasonló, Benkő József 1740 és 1814 között élt, Johann Seivert 1735 és 1785 között, mindketten Erdély történetével foglalkoztak, történeti munkáik mellett tudóslexikonok létrehozásával kívántak a haza hasznára lenni.¹² Általános problémaként érzékelték Erdély elszigeteltségét, különösen a tudományos közegetől való távolságára hívták fel az újságolvasók figyelmét: tudósításaikban, leveleikben a

¹² Benkő historia litteraria-írói tevékenységéről lásd Csata Adél, *Benkő József munkamódszere historia litterariájában*, Erdélyi Múzeum, 2018/3, 13–28.

könyvek hiányára, a források hozzáférhetetlenségére panaszkodnak. Benkő hírlapírói tevékenységével kevesen foglalkoztak, Seivert *Ungrisches Magazin*ba küldött tudósításait Bernád Ágoston vizsgálta több tanulmányában.¹³ Ezek adatai szerint Seivert 29 szöveget publikált az *Ungrisches Magazin*ban, ezenkívül valószínűleg ő a szerzője számos anekdotának is. Írásai középpontjában a szászok története és jogtörténete áll, Bernád Ágoston számításai szerint a lap mintegy 20 százalékát teszik ki szövegei, ami azt jelenti, hogy a pozsonyi lap minimum 1/5-ét Erdélyről szóló szövegek alkotják. Ez a Seivert-által közvetített Erdély-kép viszont szinte kizárólag a szász Erdély, hiszen gyakran értekezik a szászok eredetéről, latin nyelvű okmányok közreadásával szász privilégiumokat kíván megismertetni. Ha szövegei címét soroljuk, mindenki számára nyilvánvalóvá válhat a privilegizált náció szűrőjén közvetített Erdély-kép: pl. *Von der Siebenbürgischsächsischen Sprache; Beyträge zur Religionsgeschichte von Hermannstadt in Siebenbürgen, in den Jahren 1521–1546; Die Grafen der Sächsischen Nation und Hermannstädtischen Königsrichter im Großfürstenthume Siebenbürgen*. Seivert tehát azt a szász hagyományt folytatja, amely korabeli röpiratirodalmukban is megjelenik. Írásai II. József jogsértőnek érzékelt törvényeire adott válaszként is olvashatók, bár természetesen ezek viszonylag korai szövegeknek számítanak. A későbbi szövegek (főleg a szász röpiratok) jól körülhatárolható politikai céllal születtek: jogi dokumentumokkal bizonyítani a kirekesztő polgárjog létjogosultságát, a szászok tulajdonjogát a birtokukban levő földekhez és Erdély korábbi konstitucionális állapotának társadalmilag kedvező mivoltát.

¹³ Ágoston Zénó BERNÁD, *Wissensvermittlung zur Ehre der Nation. Das Programm des „Ungrisches Magazins“ und die Informationsvermittlung über Siebenbürgen am Beispiel der Beiträge des Johann Seivert = Kommunikation und Information im 18. Jahrhunderts. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*, szerk. Johannes FRIMMEL, Michael WÖGERBAUER, Wiesbaden, Harrasowitz, 2009 (Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 5), 321–330; Ágoston Zénó BERNÁD, „Was muß dieser ehrliche Mann dabey wohl für Absichten gehabt haben?“ *Zum Rumänenbild in Johann Seiverts Gedicht „Der Wallach“ = Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen*, szerk. Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Bremen, lumière, 2009 (Presse und Geschichte – Neue Beiträge 41), 187–212; Ágoston Zénó BERNÁD, *Ein Eremit wider die Schoofsünde der Geschichtschreiber. Forschungsbedingungen und wissenschaftliche Arbeitsweise des Johann Seivert anhand seiner Schriften im „Ungrisches Magazin“ = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*, szerk. Norbert BACHLEITNER, Andrea SEIDLER, Wien, Lit Verlag, 2007 (Finno-Ugrian Studies in Austria 4), 97–118.

A különböző Erdély-képek megvalósulására jó példa II. József koncivitást eltörölő rendeletének különböző interpretációja. A szászok különösen veszélyeztetve érezték magukat az 1781-ben kihirdetett törvény miatt, amely eltörölte a szászok kizárólagos polgárjogát a Királyföldön, szabad birtok- és ingatlanvásárlási jogot biztosítva mind az akkor még létező másik két erdélyi nációnak, mind pedig a megtűrt státusban levő romáknak, örményeknek és görögöknek. Láthatólag Johann Seivert nem reagál erre a rendelkezésre, explicit módon nem foglal állást sem mellette, sem pedig ellene. Rövid írást közöl viszont azokról a könyvekről, amelyek a szász privilégiumok történetét és jellegét magyarázzák, így implicit módon a korábbi helyzet jogosságával ért egyet.¹⁴ A *Magyar Hírmondó* ezzel szemben kétszer is visszatér a kérdésre. Először az 1781. május 26-án megjelent 41. lapszámban közölnek egy tudósítást *Az erdélyi népek jogegyenlősége* címmel, valamint a rendelkezés jogszerűségével egyetértő alcímmel: *Megszüntette az uralkodó az erdélyi szászok korábbi privilegizált helyzetét*. A híradás szerzője itt tehát jogegyenlőségről beszél, miközben szó sincs arról, hogy a három erdélyi náció ezentúl jogilag egyneművé válna, hanem csupán a szászok kizárólagos tulajdonjogát szünteti meg a Királyföldön található városok esetében. A császár ugyanis

...közönséges törvényképpen meghagyta, hogy a több erdélyi nemzeteknek is egyenlő jussok legyen, hogy a szászok földén magoknak polgári szabadságot, házat s egyéb örökséget szerezhessenek, akár magyarok, akár oláhok, akár örmények legyenek.¹⁵

Nincs információnk arra nézve, hogy ki lehet a tudósítás szerzője, valószínűleg nem Benkő, hiszen a lap a későbbiekben visszatér erre a kérdésre, és a júniusi szöveg a kiadott levelezés szerint Benkő Józseftől származik, bár a lapban mint szebeni hír jelenik meg (a Benkő-levél viszont Középjártáról indult).¹⁶ A szöveget azért is érdemes hosszabban idézni, mert nem csupán a tárgyalt rendelkezés magyar szempontból való interpretálásának tipikus példája, hanem a jozefinista beszédmód kritika nélküli alkalmazása is, amely árnyalhatja azt a megállapítást, hogy a *Magyar Hírmondó* csupán Szacsvey Sándor szerkesztése alatt vált volna II. József

¹⁴ Johann SEIVERT, *Sächster Brief, Von den Rechten der Sächsischen Nation*, Ungrisches Magazin, 1781, 169–173.

¹⁵ *Magyar Hírmondó*, 1781. május 26.

¹⁶ *Benkő József levelezése, i. m.*, 135.

elképzeléseinek közvetítőjévé. 1781. június 2-án térnek vissza tehát a törvényre:

....melyben jovaltatik az erdélyi három, úgymint magyar, székely és szász nemzeteknek régtől fogva való s az haza törvényeiben is megerősítettett egyesüléseknek újabb megerősítése s nyilvánosítása: ím e dolog által, hogy a magyar és székely nemzeteknek lenne szabad házakat és örökségeket vásárolni minden városaiban és faluiban a szász nemzetnek, és viszont ennek is amazoknak földjeiken, amely eddig megengedve nem vala. Valóságos jele ez felséges urunk erdélyi népére való atyai gondviseléseknek, és bizonyosága annak, mely igen akarja a birodalmaiban való nemzetségeknek egymás szeretetében és barátságában való éléseket. Itt juthat eszünkbe az, amit őfelsége 1773-dik esztendőbeli járásakor Erdélyben, elmés mondásban szólott volt az említett nemzetek hármasszámáról, azt mondván: hogy csak két nemzet volna itten, tudniillik jó és rossz, de minden lakosi Erdélynek légyenek egygyé, úgymint jó néppé. Ezt akkor a szebeni ékes verselő, idevaló főpap, Filts Dániel uram, Sinngedichte (Epigrammák) felnevezetű írásában így fejezte vala ki:

Giebt es nur (Caesar sprichts) zwo Nationen,
Die eine böß, die andere gut;
So seydt ihr vielen, die hier wohnen,
Nur eine — aber gut.¹⁷

A szövegrészlet azért roppant érdekes, mert a szerző úgy jeleníti meg a szászok körében teljes ellenkezést kiváltott rendeletet, hogy éppen egy szász szerző szövegével legitimálja azt. A csúsztatás eléggé nyilvánvaló, hiszen 1773-ban még szó sincs hasonló intézkedésekről, tehát a szebeni prédikátor csupán a leendő császárt dicsérő epigrammák körébe építi be szövegét, de még nem látható, hogy a későbbiekben a privilegizált nációnak rendszere összemosódik majd az etikus-morális kategóriával, a birodalom racionalizálása pedig a hazafiság egyneműsítő hatása alatt az évszázados joghagyományok eltörlésével fog elkezdődni.

Daniel Filtsch kötete közvetlenül a látogatás után jelent meg Szebenben,¹⁸ mintegy a szász nációnak császárhűségének volt a bizonyítéka, 1781-re

¹⁷ Magyar Hírmondó, 1781. június 2., 43. szám. A vers szabadfordítása: Csupán két nemzet létezik – mondá a császár –, az egyik jó, a másik rossz. Úgy ti, mindannyian kik itt laktok, egyek vagytok: jók.

¹⁸ Daniel FILTSCH, *Sinngedichte auf Joseph den Zweyten, Römischen Kayser, aus dessen Reisen im Siebenbürgen, von D. F. aus Hermannstadt*, Gedruckt bey Petrus Barth, 1773. A kötet digitalizált változata elérhető az Osztrák Nemzeti Könyvtár oldalán: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ168518103
Letöltés ideje: 2018. 09. 05.

viszont ez a viszony némileg megváltozik. A későbbi józsefi rendeletek hatására a szászok egyre inkább jogfosztottnak érzik magukat, és ez az érzés akkor erősödik fel, amikor a visszavonó rendelet és az 1790–91-es országgyűlés sem állítja maradéktalanul vissza az 1780-as állapotokat, a birtokvásárlási jog érvényben marad és az országgyűlésen történő nemzetenkénti szavazás is megszűnik, helyette a szászok számára elfogadhatatlan fejenkénti szavazás lesz érvényben.

A jogsérelem leginkább az 1790-es években megjelent röpiratokban érzékelhető, melyek – annak ellenére, hogy névtelenül publikálták őket, mégis egy-egy szerzői névhez köthetők – a szász kollektív identitás szövegeiként olvashatók.¹⁹ Ezekből láthatók a szász identitás alappillérei: a kizárólagos jogok, a feltétlen királyhűség, az Andreanumra való hivatkozás és az „állam az államban” elve. Benkő József fenti szövegrészlete esetében nem csupán azzal a problémával találjuk szemben magunkat, hogy az egyes nemzetekhez tartozó erdélyi levelezők milyen Erdélyképet közvetítenek, hanem a nyilvánosságban megjelenő és a magánszférához tartozó szövegek ellentéteire is remek példákat találhatunk. A szászok a publikus szövegekben legtöbb esetben múltorientáltak: nyíltan nem kritizálják a rendeleteket és azok lehetséges következményeiről sem szólnak, hanem történeti dokumentumokkal és múltbeli eseményekkel támasztják alá a privilégiumok és a jogberendezkedés pozitívumait. Magánlevelezésekben viszont a lehető legsötétebbnek látják a jövőt. Johann Theodor Herrmann erdélyi kormányiszéki titkár levelében például az alábbiakat olvashatjuk a kizárólagos polgárjogot eltörlő törvényről:

Stundenweis finde ich manche schöne und menschenwürde Aussichten in der Sache, wenn sie im ganzen betrachtet wird, oder bald überschwemmt mich wieder ein anderes Heer von den bängsten Vorstellungen, von Bildern, die mich ganz beklemmt machen und beinahe den Ausruf des Herrn Gubernialrats v. Hannenheim mir abdringen, der, wie ich ihm die erste Nachricht von der Resolution erteilte, ganz kläglich ausrief: »Nun wünschte ich von ganzem Herzen, nicht zu leben.« Wahrscheinlicherweis werden in 40 bis 50 Jahren kaum noch Spuren von der alten sächsischen Nation angetroffen werden. Kronstadt wird eine walachische Stadt, Mediasch eine armenische und Hermannstadt ein Gemisch von beiden werden.²⁰

¹⁹ Ehhez lásd: BIRÓ Annamária, *1790 körüli szász röpiratok*, Erdélyi Múzeum 2008/1–2, 64–76.

²⁰ „Órákon át a törvény tulajdonképpeni szépségein és emberi méltóságán tündömlöm, majd újra eláraszt a legsötétebb elképzelések és képek özöne, amelyek olyan szívszorítóak, hogy csaknem Hannenheim guberniumi tanácsos úr feljajdu-

Benkő József a későbbiekben is ismerteti a II. József-féle rendelkezések Erdélyben való bevezetésének körülményeit, de többé nem foglal állást a kérdésben, nem érzékelhető az a fajta helyeslés, ami 1781-ben még jelen van nála. Őt – nem tudván megfelelő szinten németül – különösen érzékenyen érinthette az 1784-es nyelvrendelet (akkor némettanárt fogad, nehogy elveszítse munkáját), közleményeiben tárgyilagos marad, bár a lelkesedés nyilván alábbhagyott.²¹

Elég kevés forrásunk van arra nézve, hogy a lapszerkesztők mennyire érzékelték az esetleges egyoldalú Erdély-képet, volt-e igény arra, hogy a nyelvileg, nemzetiségileg, privilégiumok szempontjából is nagyon vegyes Erdélyről kiegyenlített képet mutassanak. Bizonyos elszórt megjegyzésekből úgy látom, hogy inkább az értetlenség jellemző, ezeket a belső viszonyokat és elkülönüléseket nem tudják átlátni Pozsonyból. Karl Gottlieb Windisch többször utal leveleiben Benkőre, hisz ő is tudósítója volt, bár az *Ungrisches Magazin* esetében egyre inkább háttérbe szorul. Annak ellenére ugyanis, hogy a felhívó levélben arra kéri potenciális tudósítóit, hogy akár német, akár latin vagy magyar nyelven küldjék tudósításait, végül csak német nyelvű szövegeket közölt (néhány latin oklevélrészletet is persze), és valószínűleg nem volt kapacitása az esetlegesen más nyelven beérkező szövegek fordítására. Pedig felhívó szövegében az induló folyóirat a tudományos nyilvánosság fórumának létrehozását ígérte, ezzel magyarázható, hogy olyan sok tudós jelentkezett írással, akik nem egy új médiumot láttak benne, hanem a tudásközvetítés egy lehetséges és viszonylag hatékony módját. A felhívó szöveg a tudós hazafiság toposzait működteti és nyelvi alapon sem szelektál a haza tudósai között:

Es giebt Männer in unserm Vaterlande, deren Gelehrsamkeit, und Stärke in den Wissenschaften, bekannt ist. Sie machen die nützlichsten Entdeckungen, die künstlichsten Erfindungen, und brauchbarsten Beobachtungen; aber es

lását váltják ki belőlem, aki fájdalmasan azt kiáltotta, amikor tudósítottam a határozat híréről: 'Teljes szívemből kívánom most a halált.' 40–50 év múlva alig lesznek a régi szász nemzet nyomai fellelhetőek. Brassó román város lesz, Medgyes örmény, Szében pedig a kettő keveréke." Julius GROß, *Aus den Briefen des Gubernialsekretärs Johann Theodor v. Herrmann*, Archiv für Siebenbürgische Landeskunde, 1890, 355–541, itt: 355. A német nyelvű szövegek fordításai tőlem származnak. B.A.

²¹ BENKŐ József *levelezése*, 1784. július 1, 229. levél, 226. II. József bíraskodási és vámrendeletének ismertetésében mintha újra a szerző helyeslését tapasztalnánk. BENKŐ József *levelezése*, 1784. június 30–július 1. 230. levél, 227.

fehlet ihnen meistens an Gelegenheit, sie bekannt, und gemeinnützig zu machen. Man biehet daher ihren Schriften in diesen Blättern einen Platz an, und man schmeichelt sich mit der Hoffnung, daß sie den Absichten der Verfasser beytreten, und sie mit ihren Beyträgen beehren werden. – Wir ersuchen also alle gelehrte, und rechtschaffene Patrioten, wann sie diesen Vorschlag billigen, und ein so nützliches, und zur Ehre unserer Nation abzweckendes Vorhaben zu unterstützen die Gütigkeit haben wollen, ihre Aufsätze, welche ungarisch, lateinisch, oder deutsch geschrieben seyn können, an den Verleger dieses Magazins, den privileg. Buchhändler Herrn Anton Löwe zu schicken, da sie dann nach Gefallen, mit oder ohne Beysetzung ihres Namens eingerückt, und alle darauf verwandte Unkosten vergütet werden sollen.²²

A lap tudományos közösségként is funkcionál, így Windischnek egy idő után arra is oda kell figyelnie, hogy csak azok írásait fogadja be lapjába, akik tudós körökben is megbízhatónak tűnnek, hiszen munkatársait nem sértheti meg azzal, hogy a tudományosság mércéjének meg nem felelő szövegeket is közöl. Ezért kell magyarázkodnia egy Institoris Mihály-kézirat kapcsán, hogy azt csupán Cornides Dániel derülésére, nem pedig publikációs szándékkal továbbította nagyrabecsült tudósítója számára: „Nie kam es mir in den Sinn, einen so schändlichen Kerl, als Institoris es ist, in die Gesellschaft eines Cornides, Pray, Seivert, Schönwiser und Wagners zu setzen! Ich schickte Ihnen seine Handschrift nur, um sich darüber zu erlustigen...“²³

Láthatjuk, hogy a büszkén emlegetett tudóskörből Benkó hiányzik, pedig a levelezésből kiderül, hogy ő maga is szeretett volna belekerülni,

²² *Ankündigung des Ungrischen Magazins = Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch, i. m., 259.* „Vannak olyan férfiak hazánkban, akiknek tanultsága és tudományokban való jártassága ismert. A leghasznosabb felfedezések, művészi találmányok és hasznos megfigyelések az ő neveikhez köthetők; azonban hiányzik számukra a lehetőség, hogy ezeket ismertté és közhasznúvá tegyék. Ezért ebben a lapban helyet ajánlunk írásaiknak, és reménykedve várjuk, hogy tanulmányaik megtisztelő elküldésével csatlakoznak a kiadó szándékához. – Ezért arra kérjük tudós és becsületes hazánkfiait, akik ezt a javaslatot helyeslik és nemzetünk javára és tiszteletére irányuló szándékunkat támogatják, hogy írásaikat, amelyek magyarul, latinul vagy németül íródtak lapunk kiadójához, könyvkiadó Anton Löwéhez beküldeni szíveskedjenek, azután pedig tetszésük szerint névvel vagy név nélkül megjelentetjük és minden költséget megtérítünk.”

²³ *Windisch Daniel Cornidesnek, Pozsony, 1787. március 30., Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch, i. m., 218.* „Soha eszembe sem jutott volna egy olyan gyalázatos alakot, amilyen Institoris egy társaságba helyezni Cornidessel, Prayjal, Seiverttel, Schönviserrel és Wagnerral. Írását csak az Ön derülésére küldtem át.”

viszont a nyelvtudás megakadályozta benne. Egy idő után Windisch csakis a németül beérkező szövegeket publikálja, így tehát a latinul tudó, de németül tudományos szövegeket létrehozni képtelen Benkő kiszorult ebből a tudósítói körből. Ráadásul annak ellenére, hogy a tudományos munkáit többnyire latin nyelven adta ki, a Windisch–Seivert levelezésből az derült ki, hogy a szász tudósnak nincs tudomása erről a munkásságról. Egy lehetséges államismereti munkáról levelezve, a szász Seivert magát Windischt biztatja egy tudományos munka elkészítésére – akinek pedig egyébként kevés köze volt Erdélyhez –, bevallva azt, hogy Benkő József hasonló jellegű próbálkozásairól nincs tudomása, egyébként sem tartja az erdélyieket kellően képzettnek a megvalósításra:

Den schönen alten Gedanken, das für Siebenbürgen zu thun, was Sie für Ihr Vaterland mit so großem Beifall gethan, o, ich bitte Sie! Diesen schönen Gedanken lassen Sie ia nicht in Ihrer Seele sterben. Wie arm sind wir nicht an erster Kentnis unseres eigenen Vaterlandes! Schande genug! Und noch grösser, daß die, die noch für ihr Vaterland etwas thun wollten, nicht nur keine Unterstützung finden; sondern gar nachtheiligsten Urtheilen ausgesetzt sind. Was der fleißige Pastor Benkő in diesem Feld gethan hat, ist mir nicht ganz bekannt; von andren geographischen Schriften, die ich gesehen, kann ich wohl sagen, daß sie leidige Tröster sind. Viel Geschrei und wenig Wolle.²⁴

Az erdélyi szemszögből kívülállónak tekinthető Windisch időnként érzékeli a nemzeti elfogultságokat, bár ennek nyilvános szövegben nem ad hangot, a nyilvánosság ugyanis már ekkor jól kitapintható szabályok mentén működött. Magánlevelezésében viszont többször értetlenkedik a barátnak tekintett Johann Seivert megoldásain. Bár félreértésen alapul, tanulságos ebből a szempontból a Seivert írólexikona²⁵ körüli levelezés. Windischhez még nem a végleges változat juthatott el, legalábbis az álta-

²⁴ Johann Seivert Karl Gottlieb Windischnek, Szenterzsébet, 1783. május 7., Hammersdorf, 7. Mai 1783, *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch, i. m.*, 138. „Azt a szép régi gondolatot: Erdélyért is megtenni azt, amit saját hazájáért annak nagy megelegedésére véghezvitt, ó, nagyon kérem Önt! Ne hagyja e szép gondolatot hamvába halni! Mily szegények vagyunk mi saját hazánk ismeretében! Szégyen és gyalázat! Még ennél is nagyobb, hogy azok, akik a hazáért valamit tenni szándékoznak, támogatást sehol nem találnak, sőt a leghátrányosabb megítélésben részesülnek. Amit a szorgalmas Benkő ebben az ügyben tett, számomra nem kellően ismert, azokról a földrajzi írásokról, amelyeket láttam, őszintén mondhatom, hogy kínos próbálkozások. Sok húhó semmiért!”

²⁵ Johann SEIVERT, *Nachrichten von Siebenbuergischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pozsony, Weber und Korabinski, 1785.

la olvasott változatnak sem a címében, sem pedig az előszavában nem szerepelt az a kitétel, hogy a lexikon az erdélyi német szerzők biográfiáját tartalmazná, hanem csakis az erdélyiség szerepelt kritériumként.²⁶ Ezért írhatta döbbenet az erdélyi viszonyokat jól ismerő, lapjában tudósítóként ugyancsak közreműködő Cornides Dánielnek 1782. április 15-én kelt levelében a következőket:

In dem ersten finde ich nur wenig Siebenbürgische Ungern, aber desto mehr Sachsen. Was mus dieser ehrliche Mann dabey wohl für Absichten gehabt haben? Löwe, der es verlegen soll, ist dadurch ziemlich abgeschreckt worden, das er weder einen Bod, noch Benkö ihm bekannte 7bürger darinnen fand.²⁷

Arra viszont nincsenek forrásaink, hogy kifogásolta volna Seivert tudósításában a kizárólagosságot: a *Siebenbürgische Briefe* című sorozat, néhány szöveget leszámítva a szászokról szól, a magyarokról és székelyekről csakis a régmúltra vonatkoztatva, a megtúrt státusban levő románokról pedig a korban elterjedt igen negatív sztereotípiákat erősíti tovább.²⁸ Bernád Ágoston idézett tanulmányában két kategóriába osztja Seivert írásait, a politikailag motivált, a szászok joggyakorlatát védő írásokra és a tudós hazafiság beszédmódjába illeszkedő tudásközvetítő szö-

²⁶ A későbbiekben ezt Seivert belefoglalja az előszóba, amelyben arra is ígéretet tesz, hogy amennyiben sikeresnek bizonyul vállalkozása, egy lehetséges második kötetben a magyar és székely szerzők biográfiáját is publikálni fogja. Bernád Ágoston Zénó mutatott rá tanulmányában, hogy ez nem pusztán ígéret volt, a munkát elkezdte, de korai halála megakadályozta befejezésében. Az elkészült részek később a *Siebenbürgische Quartalschrift* című szebeni lapban jelentek meg. Johann SEIVERT, *Beiträge zur Gelehrten-Geschichte der Siebenbürgischen Ungarn und Szekler*, *Siebenbürgische Quartalschrift*, 5. kötet, 202–256, 289–332; 6. kötet, 149–170, 219–246, 297–315; 7. kötet, 1–23, 273–284. Az írólexikon genéziséhez lásd Ágoston Zénó BERNÁD: „*Ich sah es also für ein Opfer an, das ich unsern verdienten Vätern schuldig wäre...*“. *Zur Werkgenese und Editions-geschichte von Johann Seiverts Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, WEBFU [Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik], 2006.

²⁷ Karl Gottlieb Windisch Daniel Cornidesnek, Pozsony, 1782. április 15., *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch, i. m.*, 71. „Az első kötetben alig találtam erdélyi magyart, annál több szászt. Mi lehetett ennek a becsületes embernek a szándéka? Löwe, aki a lexikont ki fogja adni, teljesen megrettent, hogy sem Bodot, sem Benköt, sem egy számára ismert erdélyit nem talált benne.“

²⁸ Johann SEIVERT, *Siebenbürgische Briefe. Neunter Brief, Von einigen Meynungen der Wallachen*, *Ungrisches Magazin*, 1781, I. kötet, 2. füzet, 183–186.

vegekre.²⁹ A kollektív szász identitás elemei nyilván az első kategóriához rendelt szövegekben jelennek meg leginkább, míg a második kategória szövegei bárki mástól is származhatnak: az Erdélyben talált római érmékről Benkó is gyakran és szívesen értekezik, ahogyan anekdotákat, viccesebb történeteket is mindketten küldenek saját lapjaik számára.

Seivert többnyire rövid, szakszerű írásokban tudósít az erdélyi történelemről, numizmatikával, oklevéltannal és a szászok privilégiumainak védelmével foglalkozott, de az eredetkérdésre nem tért ki részletesen. Álláspontját elszórt megjegyzésekből rekonstruálhatjuk, a Töppelt-féle kontinuitásra alapozó felvetést teljes mértékben elvetette, és már az 1780-as években azt hangoztatta, hogy a szászok történelméről csak a II. Géza általi betelepítés után lehet beszélni. Ezzel szemben az ugyancsak szász származású Martin Schech szokatlanul hosszú tanulmányban írja le a szászok történetét, különösen nagy hangsúlyt fektetve az eredetkérdésre.³⁰ A kézirat megjelenése körül kialakult vita felhívja a figyelmet egy olyan problémára, amellyel viszonylag keveset foglalkozik a szakirodalom. Az 1790-es években, különösen azok második felében a történelmi írásokat illetően problematikusává válik a helyzet. Egyrészt ugyanis a 18. század első felében részben leépítik a géta-gót-dák-német folytonosságra épülő eredetmítoszokat, másrészt II. József törvényrendeletei, a szász ellenállás, az 1790–91-es országgyűlés intézkedései következtében a szászok már nem tartják elegendőnek a dokumentumokra épülő érvelést saját jogaik védelmében, hanem újra az első lakos mítoszának érvkésztetere alapozva próbálják legitimizálni követeléseiket. Blaskó Katalin is ilyen szempontból elemzi Schech szövegét,³¹ mint aki szintén ehhez az eredetmítoszhoz tér vissza, felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a kollektív identitás egyik alapját képező protestantizmust nem említi a szerző. Ezzel nem csupán a kollektív identitást meghatározó tényezők köréből lép ki, hanem az aktuális tudományos állásponttól eltérően olyan populáris nézeteket terjeszt, amelyek csupán a közvélemény szempontjából jutnak jelentőséghez, és furcsa, hogy Windisch teret enged ennek, ezáltal torzítva az Erdély-képet.

²⁹ Ágoston Zénó BERNÁD, *Wissensvermittlung zur Ehre der Nation, i. m.*, 326–328.

³⁰ Martin SCHECH, *Das Alterthum der Sächsischen Nation in Siebenbürgen, und derselben verschiedene Schicksale*, *Ungrisches Magazin*, 1782, II/2., 201–243.

³¹ BLASKÓ Katalin, *Narrative sächsisch-siebenbürgische Geschichtsschreibung in der josephinischen Zeit. Martin Schechs Beitrag im Ungrischen Magazin = Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen...*, *i. m.*, 213–222.

Különösen nehezen magyarázható ez Seivert írásainak tükrében, aki a forráshűség elvét vallotta és a népszerű, ideológiailag terhelt történetírás veszélyeire is felhívta a figyelmet (bár persze ő maga is gyakran állította a történetírást saját politikai céljai szolgálatába). Seivert nagy felháborodással ír Szegedi János nagyszombati Corpus Juris-kiadásában olvasható leírásáról az erdélyi nemzetek pecsétjének. A három nemzet pecsétje, amelyen a nemzetek szimbólumai (a magyar sas, a székely nap és hold és a szász hét vár), valamint latin és magyar nyelvű körülírás található, a közös határozatok szentesítő eszköze és a három nemzet összetartozásának és ezek államkonstituáló jellegének bizonyítéka volt. Seivert szerint a magyar történészek a szász nemzet lejáratása miatt félremagyarázzák a szászok pecsétjén álló magyar nyelvű szöveget, és az eredeti ROM NEMZETBŐL ÁLL kifejezést ROSZ NEMZETBŐL ÁLL téves olvasatként jelentetik meg, ezáltal pedig azt bizonyítják, hogy Erdély fejedelmei a kezdetektől negatívan viszonyultak a szászokhoz. Közli a szerinte helyes olvasatot is: A Magyar vármegyék pecsétjén: *Nemes Ha: Sigillum Com. Trans*, a szászokén: *Rom Nemzetből ál Sigillum Nation Saxonicae*, a székelyekén pedig: *Lo Erdély Országá. Sigill. Nation. Siculicae*. Seivert ebből azt a következtetést vonja le, hogy a szászok az előkelő középső helyen álltak, hiszen a magyar nyelvű felirat csupán abban az esetben érthető, ha a pecsétek magyar–szász–székely sorrendben követik egymást. Mind a félreolvasás során, mind pedig a későbbiekben felborult rend (mikor a szászok pecsétje utolsó helyre került), és ez a rendszer struktúráját is sérti.³² Seivert kötelességének érzi, hogy a provokációra megfelelően, a kötelességteljesítést a hazaszeretet és az igazságszeretet érzése írja elő:

Und wann auch Vaterland und Nation nichts für uns thäten, mein Freund! so bleibet es doch unsre Pflicht, alles für sie zu thun! — Wir sind ihre Kinder. Ich wenigstens wünschte allemal lieber ihre Ehre zu werden, als wann blos Vaterland und Nation meine Ehre wäre. Könnte also mein Herz wohl gleichgiltig seyn? Könnte ich schweigen, wann die Geschichtschreiber, unsrer Nation ein

³² *Vom Siegel der Sächsischen Nation, als eines Landesstandes* (Siebenbürgische Briefe, 15. Brief), *Ungrisches Magazin* II/4, 498–504. Később a Magyar Nyelvmívelő Társaság Gyűlésein is előkerül a probléma és az 1790-es években gyakran olvashatjuk az erdélyi nemzetek pecsétjének különféle interpretációit. Seivert értelmezése akkor kap nagyobb publicitást, amikor azt August Ludwig Schlözer is átveszi és közli a szászokról írt könyvében.

Siegel aufbürden, dessen Aufschrift nur zu ihrer Schande gereicht? Nein, Patriotismus und Wahrheitsliebe erlauben mir es nicht.³³

Seivert esetében a haza minden esetben Erdélyt, azon belül is a Királyföldet jelenti, ami így egyedülállónak bizonyul a hungarus identitás kellekeit felvonultató *Ungrisches Magazin* esetében.

Benkő József is hangsúlyosan saját szűkebb vidéke, a Székelyföld eseményeiről, jelenségeiről küld jelentéseket a *Magyar Hírmondóba*, de a székely vidékek időjárásának, terméseinek, gabona-, bor- és pálínkaárainak alakulásán túl, főleg amikor Erdély kulturális jelenségeiről értekezik, igyekszik kiegyensúlyozottabb képet mutatni. 1780. november 11-én például Brukenthal Sámuel feleki kastélyának kertjéről küld elismerő hangú tudósítást, ahol a báró üvegházát is építtették, ezáltal Erdélyben addig még nem látott növények is teremnek, például ananászfélék és kaktuszok.³⁴ Brukenthal érdemei közé sorolja nem csupán nyári rezidenciája kertjének felvirágoztatását, hanem a Szebenben található könyvtárát, érem- és képgyűjteményét is, amely szintén Erdély kulturális előrehaladását segíti elő. Természetesen rögtön megemlíti mellette Teleki Sámuel és Koppi Károly gyűjteményét, de mintha itt nem lenne nyilvánvaló a szászok és magyarok különválasztása. Sőt, bár anekdotáiban ő is gyakran eleveníti fel a románokra vonatkozó sztereotip elképzeléseket, amelyeknek alapelemei a butaság és lustaság,³⁵ Erdély tudományos/kulturális hírei közé mégis örömmel épít be olyanokat, amelyek a románokra vonatkoznak, talán ezzel is alátámasztva azt az általa sugallt képet, hogy a tudományos fejlődés jó irányba halad. 1781 májusában rövid hírben közli Ion Piuarium-Molnár versének megjelenését román nyelven, mindezekhez pedig az alábbiakat teszi hozzá: „Szerzője ennek Okulista Doktor *Molnár János* Uram, született Oláh: ki a Magyar, Német és Deák nyelveket-is tudja; szem-gyógyító tudományjáról pedig híres és nevez-

³³ Uo. „És ha a haza és a nemzet nem is tesz értünk semmit, drága barátom, akkor is kötelességünk marad, hogy mi mindent megtegyünk értük! – Mi a gyermekei vagyunk. Én legalábbis sokkal inkább szeretnék becsületére válni, minthogy a haza váljon az én becsületemre. Hogy lehetne a szívem közömbös? Szabad-e nekem hallgatni, amikor egy történetíró nemzetünknek egy olyan pecsétet rendel, amelynek felirata szégyenünkre válik? Nem, a patriotizmus és az igazság szeretete nem engedik ezt nekem.”

³⁴ BENKŐ József *levelezése, i. m.*, 109.

³⁵ Pl. a Bráza faluban történt mulatságos eset. 1781. június, BENKŐ József *levelezése*, 140.

tes ifjú ember.”³⁶ A könyvtárak és különböző gyűjtők ismertetésekor Benkő magát Seivert Jánost is a római pénzérmék jeles gyűjtőjeként említi, nem felejtí ki a felsorolásból, amelyet azért az ő esetében is a magyar és székely teljesítmények dominálnak.³⁷

Többször jelennek meg tehát Benkő tudósításaiban az Erdélyben élő különböző nemzetek, mint Seivert hasonló jellegű írásaiban. Ennek egyik magyarázatát abban látom, hogy nála hangsúlyosabban van jelen az a szerepértelmezés, ami bár Johann Seivert írásaira is jellemző, de csak azokban az esetekben, amikor nem a múlttól értekeznek. Nevezhetjük ezt a beszédmódot akár a tudós hazafiság³⁸ beszédmódjának is, bár csak bizonyos megszorításokkal, és a népfelvilágosítás kategóriájával kiegészítve. A népfelvilágosítók (*Volksaufklärer*) folyamatosan a hazaszeretetre hivatkoznak, ezzel teremtve alapot annak az elvárásnak, amely szerint a polgárnak kötelessége társai és a haza hasznára munkálkodni.³⁹ Természeti katasztrófák, anekdoták, tudományos eredmények tekintetében mintha létezne az egységes régió, de történelemben, privilégiumokban nem: a rendi identitás erősebb, mint a területi, székelyként és szászokként jelennek meg Benkő és Seivert. Seivert esetében alig találunk önreflexív utalásokat saját identitására vonatkozóan, azt feltételezhetjük, hogy a korabeli szász identitásból építkeznek: német nyelvűként problémamentesen illeszkedni tud Windisch törekvéseihez, aki a németet közvetítő nyelvként fogta fel, melynek révén a művelt világ tudomást szerezhet Magyarországról, Erdélyről és az egykori királysághoz tartozó területek művelődéséről. Szász politikai identitását mindvégig megőrzi, még azokban az esetekben is, amikor ez ellentmondásba kerül császárhűségével. Esetében nincs szó sem regionális, sem pedig lokális identitásról, a korábbi rendi identitás jogosságát nem kérdőjelezzék meg írásaiban.

A *Magyar Hírmondó* és Benkő József esetében némileg bonyolultabb a helyzet. A Rát-féle vállalkozás nem titkolt szándéka ugyanis többek között a nyelv egységesítése volt, egy olyan nyelv létrehozása, amely alkalmas lehet arra, hogy idővel kizárólagossá váljon a nemzeti szimbólumok között. Egy olyan nemzetfogalom van tehát születőben, amelynek

³⁶ BENKŐ József *levelezése*, 135.

³⁷ BENKŐ József *levelezése*, 120.

³⁸ DEBRECZENI Attila, „Tudós hazafiság” (*Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában*), *Irodalomtörténet* 81(2000), 487–504.

³⁹ Holger BÖNING, Reinhart SIEGERT, *Volksaufklärung. Bibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*, Band 1–2, Stuttgart/Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1990, 2001.

alapja nem a rendi szemlélet és az abból fakadó kizárólagos jogok. Benkő tehát legtöbb esetben meg sem kísérli ezek védelmezését a folyóiratokban, hanem az aktuális Erdélyt kívánja bemutatni: annak kulturális, tudományos eredményeit, a II. József-i törvények alkalmazását, időjárási viszonyokat és az ebből következő gazdasági problémákat, anekdotákat és a mindennapok eseményeit. Mindeközben a középpontban szűkebb környezete, a Székelyföld marad, de leginkább azért, mert Székelyföldre vonatkozóan sokkal több információval rendelkezik, mint Erdély más területeiről, az empirikus tudás pedig az újságírásban nagyobb legitimitást biztosít, mint az ellenőrizhetetlen források. A nemzetfogalomban végbe menő változásokat Benkő érzékeli, és újságírói tevékenységében belesimul ebbe az új fogalomba. Révai Miklós szerkesztői kinevezését üdvözölve az alábbiakat írja neki:

Örvendeztetett engemet a méltó dícséretű Ráth Mátyás Úrnak nyelvünk gyalulása körül való mozdulatja; szeretnem kellett Mattus Úrnak ahoz köttetett folytatását, olly igen, a mint féltem a Magyar hírlelő Leveleknek félbenn szakaszkodásoktól: most pedig már emelkedvén emelkedem, és csak nem Montgolfiér levegő szekerebe ülve repdesek, örömmel szemlélvén a Magyar Újság Levelek író polcára olly véggel lett ülésetet, hogy hazai nyelvünknek tovább való fejtegetésébenn, és ki szélesítésébenn izzadozz. Ó Mindenható! Ez igyekezetbenn nyújtsad szerelmedet meg korcsosulásra hajlott Nemzetemhez! – kivált, ha én is, székely lévén, Magyar Nemzetbéli vagyok.⁴⁰

Talán megkockáztathatnánk kijelenteni, hogy Benkő megpróbált elfogulatlan tudósítója lenni a *Magyar Hírmondónak*. A tudósítói tevékenység egyrészt biztosította számára az ismertséget, mely tudományos munkái kiadásában és értékesítésében is segítségére lehetett. Másrészt olvasói érzékelhették elfogulatlanságra való törekvését is. 1785-ben Révai Miklós hosszú levelet küld Benkő számára, amelyben többek között addigi tevékenysége révén létrejött hírnevéről is tudósítja. Dénis Mihály egykori jezsuita szerzetes elsősorban a vallási elfogulatlanságot tapasztalja írásai-ban, hiszen őt inkább ez az aspektus érinthette. Révai az alábbiakról tudósítja Benkőt:

Míg a' Terésiai Nevelő Házbann vólt, az óta, hogy meg esmért Írásaidból, soha egy Erdélyi Ifjú se tért vissza Hazájába, a' kinek különösen nem ajánlott vólna. Még taval meg hagyta, hogy köszöntselek nevével. Utóbbik Munkájá-

⁴⁰ Benkő József Révai Miklósnak, Középpajta, 1784. február 12., BENKŐ József *levelezése*, 216.

bann több helyen is dícséretes emlékezetet teszen rólad. Fő képen azért szeret, és magasztal, hogy nem követsz hasonlást Írásaidbann, egy aránt dícséred a' jót, vallás meg különböztetése nélkül minden Íróbann, és szemérmetes emberséggel egyenesen meg monod, hol ismét az el tévedés.⁴¹

Hasonló elragadtatással beszélhetett a korábban ugyancsak jezsuita szerzetesként tevékenykedő Paintner Mihály is Benkőről, szavai parafrázisában Révai a tipikus népfelvilágosító portréját rajzolja meg:

A' milyennek ábrázolnak gyönyörű Munkáid, azaz, emberséges, egyenes szívű, örömet közlő, a' köz jót szerető, egy tettébbenn való derekas embernek, ez a' te igaz képzeted már annyira is bátorította őtet, hogy magát meg nem tartóztathatván, míg erre engedelmet kérhessen, mindjárt értekezik is tőled, 's némelyeket közöl is maga véled, melylyekről bizonyosabb tudománya vagy.⁴²

Paintner kéréseinek továbbításában újra egymás mellé kerül Benkő József és Johann Seivert. Horányi Elek *Memoria Hungarorum* műve egyik nagy hiányosságának tartja, hogy kettejük életrajzát nem közli, ezért azt ő maga kívánja korrigálni, ehhez pedig életrajzi adatokat kér mindkettejükről. Mindketten elsősorban tudósok voltak. Seivert tudósítói munkájának halála vetett véget, nem tudjuk a továbbiakban hogyan alakult volna ez a karrier. Benkő József a *Magyar Hírmondó* megszűnése után még küld néhány tudósítást a Szacs vay-féle *Kurírnak*, de a tudósi életforma és az őt folyamatosan nyomasztó anyagi bizonytalanság összeegyeztetése egyre nehezebbnek bizonyul, energiáit inkább tudományos munkák elkészítésére fordítja. 1787-ben még az újságot látja a legalkalmasabb nyilvánosági fórumnak, ezért ezt a funkcióját kihasználva üzen levelezőtársainak, akik családtörténeti adatokat, kéziratokat, országgyűlési határozatokat kérnek tőle. Nincs lehetősége már egyenként megválaszolni a hozzá beérkezett kéréseket és mindenkinek megírni azokat a hátráltató körülményeket, amelyek megakadályozták a kérések teljesítésében, ezért fordul a kollektív levélformához. Körülményei, életmódja, az őt ért károk felsorolása előtt az alábbiakkal magyarázza a nyilvános megjelentetést:

Szégyennel tselekszem, hogy a' Ujjság-levelekben jelentsem mentségemet, kiváltképpen ez okból, hogy sok Érdemes Urak és Asszonyok olvassák ezeket,

⁴¹ Révai Miklós Benkő Józsefnek, Győr, 1785. július 11., BENKŐ József levelezése, 257.

⁴² *Uo.*

a' kikre nem néz az én jelentésem. De minthogy, ellenben olyanok-is sokak olvassák, a' kik velem Levelezést tartottak, és bizonyos dólgozatok-is parantsoltak nem kevés felöl, hogy azokban, gyenge tehetségemhez képest, szolgálnék; azonban pedig én, kevés napok alatt, nem győzők minden-féle feleleteket írni; tsak reá bátorítám magamot, ámbár bizony tellyes Ortza-pirulással, hogy itt és mostan tégyem hirré mentségeimet ezekben.⁴³

A Szacsvay-féle lap talán nem lesz alkalmas Benkő korábbi tudósítói módszerének folytatására, bár azt természetesen nem tudjuk, miért hagy fel a szövegek küldésével. Míg a *Hírmondóban* a műfajok még nem differenciálódtak, nem alakult ki, hogy minek van és minek nincs helye a sajtóban, az 1790-es évek elejére a nyilvánosság fórumai elkezdenek szétválni és fontossága lesz annak, hogy bizonyos szövegek milyen környezetben jelennek meg. 1786-ban például Kendeffi Rákhel arra hivatkozva, hogy a lapok inkább jelentéktelen eseményeket közölnek, leállítja férje halálhírének megjelentetését.⁴⁴

Ugyanakkor Benkő számára az 1790-es években egy olyan új lehetőség adódik, amely tudományos tevékenységének támogatását biztosíthatná, ezzel egyidőben pedig a Benkő által oly fontosnak tartott hasznosságelvnek is megfelelné: Erdélyben létrejönnek azok a tudós társaságok, amelyek képesek lennének támogatni munkálkodását. Benkő 1792-ig nem dolgozott intézményi keretek között, tehát meglátásairól, munkamódszeréről, illetve az egyes témák prioritásáról senkinek nem kellett számot adnia, senkitől (a hagyományos mecénatúra működését itt most nem veszem figyelembe) nem is kapott említésre méltó fizetést munkájáért. Érthető tehát lelkes hozzáállása, amikor a Kéziratkiadó Társaság megalakulásáról értesül, hiszen elsősorban tőlük remélhette helyzete jobbra fordulását. A Kéziratkiadó Társaság tagságának ügyében valószínűleg maga Bánffy György gubernátor veszi fel Benkővel a kapcsolatot,⁴⁵ pontos információi azonban annak működéséről még 1792. január 18-án sincsenek.⁴⁶ Már ekkor világosan látja azt, hogy két, hasonló célokkal létrehozandó intézmény az akkori körülmények között nem lesz működő-

⁴³ BENKŐ József *levelezése*, 287.

⁴⁴ „ha valahogj levelemett nem vehette volna T. Vram, kívánom jelenteni, hogj tsak el hagjom a N[éhai] Kedves Férjem halála irántt való hir tételtt, az ujság ironak, mivel igen sok semmiségek jőnek ki egj darabb időtől fogva s' nem akarom oda elegjiteni.” BENKŐ József *levelezése*, 268.

⁴⁵ Benkő 1791. május 10-én írott válaszleveléből következtethetjük ki. BENKŐ József *levelezése*, 327.

⁴⁶ Benkő levele Arankának 1792. január 18., BENKŐ József *levelezése*, 331–333.

képes Erdélyben, úgy tűnik azonban, hogy a Kéziratkiadó Társaságnak jóval nagyobb jövőt. Ekkor úgy gondolja, hogy Aranka befolyásos szerepet tölt be ennek vezetőségében, így őt szólítja meg az esetleges pénzbeli juttatás reményével:

A Tks Társaság, a mennyiben tudom, szépen segíthetne: de onnan még csak szót sem kaptam. Tudván azért a Mlgs Úrnak mind a T. Társaságban való tekintetes helyét, mind pedig mindenféle való tehetségét; csak oda panaszkok, ott zörgetek – méltóztassék el-szenvedni, s mint eddig, úgy tovább is, naponként való boldogulásomra szokott Kegyességgel figyelmezni.⁴⁷

Aranka minden tőle telhetőt meg is tesz ennek érdekében, valószínűsíthető közbenjárása eredményeként Benkőt két alkalommal is kifizetik. A két társaság azonban nem váltja be Benkő hozzá fűzött reményeit, munkáinak kiadása, saját életkörülményei továbbra is hasonlóan nehézkesek, mint korábban.

Dolgozatomban nem esett szó az 1784-es erdélyi Horea-féle lázadásról, pedig a korabeli sajtó Erdély-képét leginkább ez befolyásolta. Benkő József viszont ezeket az eseményeket nem sajtótudósításokban, hanem önálló munkában kívánta megjelentetni, hiszen véleménye szerint ez nagyobb odafigyelést igényelt, ráadásul a sajtócenzúra miatt több eseményt le sem írhatott volna. Világos tehát, hogy már maga Benkő is elkezdte a különböző műfajú szövegek szétválasztását, ilyenformán a későbbi sajtóműfajok kialakulásához is hozzájárult. A két újságtudósítói karrier alapján a tudósítók nem törekedtek arra, hogy valamilyen képet közvetítsenek Erdélyről, hanem saját addigi tevékenységüknek találtak új megjelenési fórumot. A tudományos írások megfogalmazásában otthonosan mozognak, a színesebb hírek lokális jelentőséggel bírhatnak, de nem nyújtanak teljes rálátást egy országrészre. Talán nem is ez volt a cél, a sajtó szerepe még csupán kialakulóban van, a tudós hazafiak ebben az időben saját helyüket és lehetőségeiket keresik benne.

⁴⁷ Benkő levele Arankának 1792. január 18., BENKŐ József levelezése, 333.